

man heller ikke undervurdere dets betydning for at styrke familiehierarkier (kap. 6) og udbredelse af et bestemt sæt af normer (kap. 5), som folk blev bekendt med og måtte bekende sig til, når de forsøgte at mobilisere myndighederne i deres stridigheder.

Sammenfattende kan man altså sige, at Kellys studie leverer en betragtelig nuancering af Hobsons forståelse af retssystemet i romersk Egypten. Det var ikke det marginale fænomen, hun gjorde det til, men ej heller kunne det regulere samfundet direkte og effektivt. I stedet for disse to alternativer præsenteres vi for et teoretisk velinformert, rigt og facetteret billede af samspillet mellem ret, myndigheder og befolkning i en romersk provins. Det er flot gjort.

Peter Fibiger Bang

| BJØRN POULSEN OG SØREN MICHAEL SINDBÆK (RED.): *Settlement and Lordship in Viking and Early Medieval Scandinavia*, Brepols, Turnhout 2011, 337 s., 95 euro.

Antologien *Settlement and Lordship in Viking and Early Medieval Scandinavia* tar opp et svært sentralt tema. Det er selve synet på vikingtiden som ligger i skålvekten. Det knytter an til en debatt som har pågått i 20 år i Norge og delvis Sverige. Skandinavia inngår i tittelen, men først og fremst bringes middelalderens Danmark inn i en skandinavisk debatt. Det er med spenning jeg tar fatt på den danske delen. Fantese store gods og omfattende over- og underordningsrelasjoner i vikingtid? Besto samfunnet av jevnstilte bønder med bare litt slaveri i husholdet? Hvordan endret lokal og overordnet råderett seg i middelalder? Redaktørens gode grep er at de slipper til 16 forskjellige forfattere, hovedsakelig arkeologer og historikere. Vi får en balansert fremstilling. Artiklene er gruppert i fire hovedtema: a) aristokrati i endring, b) bosetting og sosial differensiering, c) stormenn og setegårder, d) herrer, trelle og leilendinger. Inndelingen virker noe tilfeldig, men samlet danner artiklene en større helhet.

Ballet åpnes med et sitat av Annales-historikeren March Bloch. Føydalsamfunnet fantes bare mellom Loire og Rhinen, ikke i det „frie Germania“ i nord. Redaktørene gyver løs på klisjeen om vikingtidens bondefrihet i Skandinavia. De henger opp blinken og skyter den ned, med presisjon. Gjennomgangen er velorienterte og nyansert, og egner seg som pensum på ethvert vikingtidskurs. Men for Poulsen og Sindbæk er det ny empiri som danner grunnlag for reorientering. Konseptuelt og teoretisk rammeverk kommer i bakgrunnen. Synet på vikingtidssamfunnet må endres fordi arkeologer har gravd ut storgårder som Gudme på Fyn og Lejre samt Slöinge, Strøby, Toftegård, Järre-

stad, Uppåkra og Tissø. Det er ikke analytiske metoder, landskapskontekstuelle tilnærminger, nytolkninger av etablert empiri eller komparative perspektiver, men funnene *per se* som endrer forståelsen.

De argumenterer godt for at det todelte godet med hovedgård og avhengige bosetninger fantes i Skandinavia i vikingtid, det som belgieren Adrian Verhulst kalte *le domaine bipartite*. Hvordan endret herskap seg i løpet av perioden 800-1250 innen jordegods og overordnet råderett? Redaktørene gjør klokt i å reservere begrepet „manor“ for hovedgården i det todelte godset. Det er en nyttig distinksjon, for enhver storgård er ikke en „manor“ og heller ikke en sentralplass. Førte år med flateavdekking har vist at mange bondegårder hadde klyngetun og store hus lenge før vikingtiden. Herskap og underordning handler om sosiale relasjoner og grader av rettigheter. Det er relasjonen mellom boplassene og mellom menneskene som må utforskes. Nettopp her har antologien sin styrke.

Nils Hybel åpner med en kraftsalve. Det fantes neppe store gods i Danmark før kirke og kristendom. Skålvekten tipper tungt i retning av bondefrihet. Han avviser kilder som viser at biskoper i Danmark hadde særskilt vern av eiendom på 900-tallet, og ser bort fra arkeologi – og er påståelig. Vikingtid er ikke Hybels felt, men middelalder det kan han, og han leverer en spennende artikkel. Men Hybel overdriver etter mitt syn likevel betydningen av geistlig kunnskap omkring godsdrift. Det grenser mot primitivisering av fortiden å antyde at mennesker med kulturell og kollektiv erfaring med jordbruk siden neolittisk tid ikke var i stand til å drive større gods i vikingtiden. Det er fristende å spørre Hybel om hva som var innovativt med å leie ut gårder utover å holde orden i jordebøkene? Var det regnskapsførerne som revolusjonerte jordbruket i Skandinavia?

Åpenbart fornyet kirkelige institusjoner jordegods i Skandinavia i middelalder. Erik Ulsig gir oss innblikk i de tidligst dokumenterte hovedgårdene på Sjælland. I 1085 ga Knut IV 22 markebol (mansus) i 11 landsbyer til Lund kirke. Roskildekrøniken forteller at biskop Svend (1073-87) lot bygge ny katedral i Roskilde, og la til biskopsland og økte antall prebender fra 8 til 15. I 1370 eide biskopen i Roskilde 2600 av 15500 gårder på Sjælland. Det var en jordeiende elite som sto bak institusjonene. Kongen etablerte bispesetene. Flere aktører deltok i klosteretableringene, og kirkebyggingen trakk også med en øvre middelklasse av bønder. Det fantes eldre godssamlinger forut for donasjonene, men hvilken karakter hadde disse?

Ulsig undersøker Sorø kloster. Kildene viser en sjelden overføring av et familiegods. Hvideslektens fremste representanter, brødrene Absalon (død 1201), Esbern Snare (død 1204) og deres fetter Sune Ebbesen (død 1186) hadde omkring 1180 avgitt løfter om testamentariske

gaver til klosteret som Sorø fikk pavelig bekreftelse på. Fra Absalon kom Curia Holbæk med tre gårder, Curia Læssøholm med fem gårder, mølle og landskyld fra en landsby i nærheten, i tillegg til andre hovedgårder. Andre deler av gaven ble bestridt av arvingene, men fullbyrdet nær 100 år senere.

Systematiske studier av kjernene i tidlige donasjoner kan bidra til kunnskap om vikingtidens godsstruktur. Men Hybel og Ulsig avgrenser seg til synkrone og „direkte“ kilder. Andre kildekategorier utnyttes ikke. Monumentale og rike gravminner er uttrykk for personer med høy status og råderett. Finnes slike på godsene? Arkeologiske bosetningsspor kan i heldige tilfeller belyse omstruktureringer i bebyggelse. Yngre eiendomsforhold omkring kan vise om gods ble stykket opp eller avhendet hele.

Morten Søvsø presenterer nye prominente flateavdekkingslokaliteter nær Ribe; Kalvsund (ca. 1000), Hviding (1000-1100) og Lustrup (1100-1200). Langhusene forsvinner, og det etableres landsbyer omkring kirkene. Ribe-biskop Helias (1142-62) skal ha latt bygge flere befestede bosetninger i sitt bispedømme. Kanskje var Lustrup blant dem, og bebyggelsen ble strukturert omkring et mursteintårn på 8 x 8 meter på 1200-tallet. Jens Jeppesen gir et spennende innblikk i stormannsgårder og kirker nær Aarhus. Det er arkeologi av første klasse. Lisbjerg var et betydelig herresete i vikingtid og hadde gitt navn til herredet. Herregården lå høyere og adskilt fra landsbyen i vest. Biskopen residerte sannsynligvis på Lisbjerg før han tok sete i Aarhus omkring 1100. Arkeologene påviste en solid palisade omkring vikingtidsbebyggelsen (170 x 110 m), den nest største på Jylland, bare slått av Jellingpalisaden som inngjerdet 6,5 ganger større areal. Var det biskopen som sto bak? En stor vikingtidsbygning ble fjernet da trekirken ble oppført på 1000-tallet. Den ble siden erstattet av en steinkirke med romansk kirkekunst av høy klasse.

Clas Tollin drøfter utviklingen ved Alvastra kloster ved Vätteren, 1050-1350. Bosetningsmaksimum var nådd da klosteret ble grunnlagt i 1143, kan hende med kongens allmenning i Lysing härad som startkapital. Klosteret var en viktig eiendomsutvikler. Kristina Fastesdotter donerte Ramshammer gods til klosteret i 1270 og friga trelle Margareta, Ragnhild på Tift, Manne, Sven, Erik, Hermund på Landsjö, og Johannes og Ragnvald - sønnene til Sigge Lång, samt Sven og Cecilia. Klosteret overtok hovedgårder og eiendom som ble drevet på arkaisk vis. Omkring 1520 eide klosteret 224 gårder i 12 tingkretser. Mange hovedgårder var trolig blitt revitalisert på vei dit. Tollin forsøker å knytte sognestruktur og eldre hovedgårders råderettsområder sammen. Modellen for Ormberg-Tåkern området er interessant, men vi

får ikke vite hvilke data den bygger på. Det er uklart hva som binder de antatt underordnede gårdene til hovedgårdene.

Tore Iversen artikkel er klargjørende. Frigiving av treller (manumission) var en sosial prosess innvevd i en eldre form for godsdrift. Det var slike gods som ble avhendet til kirken. Treller er nevnt i hele 57 av 321 paragrafer i Gulatingsloven, Skandinavias eldste bevarte lov. Muligheten til frihet var et sterkt insitament for treller. De la opp midler ved å arbeide utover fastsatte dagsverk så mye de „ørket“. Full frigiving tok fire generasjoner. I mellomtiden dannet løysinger en „primitiv“ form for „leilendingsvesen“. Iversen kombinerer normative kilder, sagaopplysninger om godsdrift og undertegnede analyser av kongsgårder og eiendom i Norge. Løysingen hadde arbeidsplikt og forpliktelser (tyrmsler) og bånd og bindinger til jordherren. Han kunne fritt inngå jordleieavtaler og måtte i kongens leidang. Løysingene ryddet land, fisket, jaktet og leide jord. Alle hjalp de Herren til fremgang.

Janken Myrdal drøfter slavearbeidets konkrete og kjønnsdelte innhold. Eksakte tall for trelldommens omfang finnes ikke, men Myrdal antyder omkring 20 %. Myrdal gir oss et levende bilde av hardtarbeidende produsenter. Kvinnelige treller kvernet korn og melket kyr, og menn spadde gjødslet og gjetet dyr. *Grottasöngr* gjengir trellkvinnens sang. Men pløying med okser og såing sto bonden for selv. Slavearbeidets status endret seg. På 1000-tallet ble smørkinne og salting introdusert. Kvinnelige treller kinnnet smøret og oppnådde høyere status der de før hadde bakt. Spadejordbruk var assosiert med mannlig trelldom og ble symbol på leilendinger av begge kjønn i enkle kår. Men hva slags type bosetninger drev trellene?

Sindbæk introduserer en godt gjennomtenkt hypotese omkring seterbruk i Danmark. Pollenanalyser viser utbredt husdyrøkonomi i vikingtid og korndyrking som øker mot høymiddelalder. Setrene blir fortrent av torper i allmenning og utmark og var mer omfattende i vikingtid enn tidligere tenkt. De arkeologiske eksemplene er interessante. Svenstrupgaard (v/Aalborg), Gammeltoft på halvøya Helgenæs (v/Aarhus) og Strandby Gammeltoft (Fyn) tolkes som setre i vikingtiden. Det var enkle grophus som lå langt unna hovedbebyggelsen. Gjenstandsfunn peker mot typiske utmarksaktiviteter; bearbeiding av bein, jernfremstilling, tekstilproduksjon og fiske. Sindbæk lykkes i å smette inn en stor potensiell utmarksøkonomi i Danmark i vikingtid. Men var dette setre eller trellbosetninger? Dersom seterhypotesen kan underbygges ytterligere, blir artikkelen en klassiker.

Flere forfattere behandler herreseter, men færre underliggende gårder. Ifølge Martin Hansson atskilte aristokratiets seg fysisk fra hoppen allerede i yngre jernalder. Ved Tissø og Järrestad avløser ene hallen den andre i over 500 år. Hallene har lang kontinuitet, og aristokratiet

bruker historien bevisst. Tidsspranget blir stort når Hansson gir seg i kast med Glimmingehus – et slott fra 1499, men det er interessant at aristokratisk mentalitet går igjen over lange tidsrom. Johnny G.G. Jakobsen finner overraskende mange hovedgårder („mansio“ / „curia principales“) i Øst-Danmark før 1400. Materialet mangler kronologisk oppløsning. Likevel er det oppsiktsvekkende at 28 % av gårdene (111 av 395) engang var hovedgårder, og at bare 30 hadde sognekirker. Det viser stor variasjon mellom privilegerte gårder og gods.

Hva kan vi egentlig vite om gods og herskap i vikingtid? Judit Jesch gir en fin oversikt over termer omkring herskap i runematerialet. Materiale er lite og vanskelig å tolke. *Thegn* betegner opprinnelig et jordeiende sjikt og blir senere assosiert med kongelig underordning. *Dróttinn* betegner herren, og *dróttinfastr* den underordnede. *Landmaðr* og *landhirðir* (Egå-steinen) viser funksjoner i godsdriften. Malstasteinen gir belegg for et gods på kanskje seks gårder, og en fragmentarisk innskrift med uklar kontekst omtaler 15 gårder (bo). Jordeiere rådde over større gårdskomplekser.

Men vikingtid var mer enn bare agrarøkonomi. Ikke alle stormannsgårder var *sentralplasser*. Järrestad, Toftegaard og Slöinge hadde ikke intra- eller inter-regionale funksjoner. De hadde ikke markeder. Dagfinn Skre lar seg begeistre av den tyske geografen Walter Christallers modell (CPT) og undersøker den type sentralitet som munner ut i byer. Nettverksteori er vel og bra, men sentralitet skapes av funksjoner folk ikke fant andre steder. Det er en ypperlig og ryddig artikkel. Sentralplasser hadde „tilleggsfunksjoner“, som tingsted og kultplasser eller gunstig beliggenhet ved grenser og innfallsporter. Lundeberg fra 200-tallet representerer den eldste typen sentralplasser for handel og produksjon og lå nær Gudme. Birka (ca. 770), Ribe (ca. 790), Kaupang (ca. 800) og Hedeby (ca. 810) representerte et stadium mellom sentralplasser og virkelige urbane sentra. Midt på 900-tallet etableres robuste byer som Roskilde, Lund, Sigtuna, Trondheim og Oslo. De hadde flere administrative og rettslige funksjoner for kirke og konge, i tillegg til det økonomiske.

Carsten Porskrog Rasmussen behandler kongens land i Valdemars jordebok fra ca. 1230. Han leverer et av de bedre bidragene på emnet siden Anders Andréns klassiker fra 1983. Porskrog Rasmussen tar oss gjennom jordebokas irrganger og redegjør utmerket for kilden. Kronens gods (*Konunglef*) omfattet skoger og øyer, særlig i Skåne, Halland og Blekinge, og om lag 20 byer, noen borger og over 50 hovedgårder. Skogene og øyene ervervet staten der hvor privat og kollektiv råderett var svakt utviklet som del av en overordnet herrerett. I tillegg kom dynastisk kongelig eiendom (patrimonium). Han gir oss nye grundige beregninger av krongodsets omfang og utbredelse.

Mye gods var avhendet tidligere og Rasmussen gir eksempler på omfanget. Kong Valdemar I (1157-82) donerte Havn-godset til biskop Absalon som etablerte København. Det omfattet en borg og ni hovedgårder med 15 delvis tilknyttede landsbyer og tilsvarte 70 mansi eller 200 gårder (bruk) i yngre kilder. Han tar oss gjennom de yngre delene av jordeboka, Falsterlisten fra 1255 og Lollandlisten som viser omkring 10 % krongods på øya. Kongen eide omkring 5 % av jorda i Danmark i 1230. Det var en viss vekst i krongodset under Valdemar IV og Margrete I, til omkring 10 %, og hele 50 % på Falster og Møn som i mellomtiden hadde vært under slavisk kontroll. Også i Norge var krongodset stort i grenseområder som Båhuslen og Finnmark. Det ga staten bedre kontroll.

Det er uklart hvor langt tilbake i tid skillet mellom regalia og patri-monalia går. *Konunglef* var involvert i forbindelse med klostergrunnleggelser alt i 1130 årene, før Valdemar I. André argumenterte for opphav på 1000-tallet. Det rimer med forholdene i England. Såkalte farm of one night er omtalt i Domesday Book i 1060-80 årene og var en form for *Konunglef*. Skillet mellom privat og offentlig krongods er kjent i England omkring 1000. Distinksjonen er fundamental og utvilsomt et kjennetegn på institusjonaliserte kongedømmer og stater i Nord-Europa. Porskrog Rasmussen forklarer avslutningsvis geografisk variasjon i *Konunglef* med at kongen etablerte rettigheter i provins etter provins. Det er et interessant spor. Statlig råderett må ha vært forhandlingsspørsmål hvor Landstingene trolig spilte en nøkkelrolle.

Anne Pedersen ser på militær organisering og ryttergraver fra vikingtid. Konger, jarler og stormenn i Frankiske Annaler fra omkring 800 og Danevirke gir samfunnskontekst for ryttergravene. Det dreier seg om omkring 45-60 graver i middelalderens Danmark, ofte kammergraver med haug eller sekundært innsatte graver i hauger fra bronsealder og yngre steinalder. Aristokratiet bruker historie. Hun går tett på gravene og nyanserer bildet av dem. Men hva betyr disse gravene? Var dette kongens nærmeste allierte? Hun finner en relativt større andel våpengraver i østre Jylland enn på Sjælland og i Skåne. Det hadde vært spennende med en mer eksplisitt diskusjon omkring de samfunnsmessige implikasjonene, ikke minst i lys av regional variasjon i herskap og råderett.

Lars Hermannson undersøker vennskap og avhengighetsbånd i saggamaterialet. Artikkelen er velskrevet og har god indre logikk. Idealtyper kobles sammen på en konsistent måte. Konger som Sverre og Valdemar I prøver å frigjøre seg fra personlige bånd. Kongelige „venner“ blir forvandlet til kongelige embetsmenn. Ledelsesidealet gikk fra å være mildt og vennlig, preget av tillitsfullt samarbeid mellom konge og stormenn, til å bli mer formalisert på 1100-tallet (*Rex iustus*). Men

var virkelig kongemakt og idealer vesentlig annerledes på 1100-tallet enn på 1000-tallet? Jeg er ikke overbevist.

Hermanson av-institusjonaliserer det tidlige kongedømmet. Stylingssystemer utover sosiale bånd fantes knapt. Hermannsons vennsramme er interessant, men oppleves tidvis som snever. Her er ingen fysisk basis. Kongsgårder og Husebygårder utgjorde fysisk kjerne i vikingtidens „ambulerende“ system, og det er vanskelig å se hvordan gryende statlige rettigheter på 1000-tallet kunne bli forvaltet uten formelle relasjoner mellom konge og håndgangne menn. Ja, nøkkelpersoner ble overøst av gaver, men gavedryset var instrumentelt og et alternativ til voldsbruk. Målet for kong Øystein var å sikre skatteinntekter fra Jemtland. „Vennene“ påvirket Jemtenes ting til hans fordel.

Poulsen drøfter tributt, skatt og landskyld – tre nivåer – interregionalt, intraregionalt og lokalt. Tributt er belagt i vikingtid. I fredstid ble betydelige verdier overført fra politiske landskap under press, om det var finneskatt i nord eller Danegjeld. Frisere på Utland og Sylt kan ha flyktet fra Karl den Store. Fra Utland ble det årlig betalt en viss mengde sølv til danekongen, kjent som „wingift“ – vennegave i 1231. Håkon Jarl i Trøndelag ga Harald Blåtann 100 mark sølv og 60 falker for sin del av Norge hvert tredje år – et klart symbol på underordning. Skaldekvadet Vellekla, som trolig betyr „gull-mangel“, utdyper Håkons bedrifter og militære gjenytelser. Han kjempet visstnok mot Otto ved Danevirke i 976. I 1120-årene gav en kjøpmann fra Samland i nåværende Latvia 8000 mårskinn til Hertug Knut Lavard i Schleswig som ga dem videre til den tyske keiser. Den ene haien var større enn den andre, og alle tok andeler. Danekongen fikk selv en mårskinnskappe når han besøkte Schleswig.

Byer betalt tributt alt tidlig, slik det er dokumentert for Reric omkring 800, etter hvert også skatt som ble utliknet etter tomtestørrelse. Personbeskatning ble forsøkt innført av kong Knut IV (1080-86) og bidro til hans fall. Det er uklart om jordeiendom ble beskattet så tidlig. Heller ikke i Norge har vi sikker kunnskap om dette. En retterbot viser at det ble utliknet én lem slakt av hvert såkalt mannsverk (=bol) til kongen når han satt i Bergen ved juletider. „Julegaven“ var alderdommelig da den ble opphevet i 1271. Ble kanskje leilendinger beskattet etter antall dyr de eide i forhold jord de leide? Vi vet ikke.

For å oppsummere. *Auflösung der Villikationsverfassung* er et stort europeisk forskningstema. Denne antologien gir et viktig og velkomment bidrag til debatten. Tore Iversens doktorarbeid om trelldomsinstitusjonen i Norge initierte debatten omkring vikingtidens godssystemer i Skandinavia. En styrke lå nettopp i hans komparative tilnærming og evne til nytolkning av eksisterende empiri. Hans ideer om-

kring eldre graduale rettighetssystemer og nyere „saklig økonomiske“ bånd synes å gi perspektiver også på dansk materiale.

Som leser av en vitenskapelig antologi ønsker jeg klare presentasjoner av hypoteser, metode og empiri, resultater og tolkninger. Flere artikler skjemmes av uklar struktur, og noen og enhver kan lære av MAT-NAT fagenes mer stringente framstillingsform (IMRAD). Det er mange spennende forfattere som i varierende grad er kjent utenfor Danmark. En kort forfatterpresentasjon ville ha kledd boken. Brepols er et høyt rangert internasjonalt forlag. Jeg forventer derfor bedre trykkekvalitet på illustrasjoner.

Antologien viser at revitalisering av herredreven godsdrift i vikingtid var en forutsetning for utleieøkonomi og større strøgodssystemer i middelalder. Staten fikk retter i allmenning og utmark, til mineraler og ressurser der individuell og kollektiv råderett sto svakt, og beskatningsrett. Jord ble leid ut til leilendinger og statens rettigheter forlent aristokrater og klostre med kapital til å utnytte dem. Olje og gass fra Nordsjøen ville ikke ha nådd den tyske forbruker uten en kombinasjon av „regal-retter“ og konsesjoner til multinasjonale konserner. Slik var det i middelalderen, men i mindre målestokk. Utleiesystemet ga agrarøkonomien et oppsving i innmark og utmark. Lastekapasiteten på 1000-talles kargoskip var fire ganger større enn vikingskipenes 10-tonn, og høymiddelalderens skip fraktet enda mer. Utleieøkonomien skapte overskudd og grunnlag for byer.

Frode Iversen

| KIM ESMARK, LARS HERMANSON, HANS JACOB ORNING & HELLE VOGT: *Disputing Strategies in Medieval Scandinavia*, Brill, Leiden 2013, 384 s., 134 euro.

Boken er resultat av en serie „workshops“ fra 2007 og utover mellom en gruppe skandinaviske middelalderhistorikere som arbeider med konfliktløsning, gaveutveksling, kjønn og slektskapsstrategier, fra 2010 også supplert med ikke-skandinaviske historikere. Den har til hensikt å undersøke hvordan konfliktstudier kan brukes til å belyse kjente skandinaviske kilder på en ny måte og få forskere til å inkludere skandinaviske kilder i generelle diskusjoner om emnet. Den faller i to hoveddeler, henholdsvis om „Power Politics“ og „Local Disputes“, hver med sin innledning, i tillegg til en „General Introduction“. En tredje del, „Comparative Perspectives“, inneholder bidrag av ikke-skandinaviske historikere.

Første del består av en innledning av Hans Jacob Orning og tre artikler, henholdsvis av Orning selv om konflikter i Norge 1030-1160, av